

ЭЖИНИЯЗ ХЭМ ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ

Мақсетова Фарида Азатовна

*Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Қарақалпақ халқының сүйікли шайырларының бири, XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ири ўәкили Әжинияздың шығармалары жоқары көркемлилиги, терең мазмуны менен халықтың өлмес ғәзийнесине айналған. Әжинияз XIX әсирде қарақалпақ жазба әдебиятына тийкар салған шайыр.

Әжинияз жоқары медресе билимине ийе болып, Шығыс әдебиятының үлгилери менен жақыннан таныс, өз заманының алдыңғы қатардағы адамы еди.

Әжинияздың уллы шайыр болып жетилисиўиниң тийкаргы дереклеринен бири қарақалпақ халқының көп әсирлик, көп жанрлы халық поэзиясы болды. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери Әжинияз ушын мудамы хэм бәрхама өз алдына бир мектеп болғанлығы оның шығармаларының кайсы бирин оқысақта сезилип турады.

Миллет шайырының уллылығы, оның шығармаларының халыққа унап, халықтың жүрегинен орын алып, узақ сақланыўы, оқылып, айтылып жүриўи, мақтаныш етилиўи - булардың хэммесинде бир өз алдына сыр бар. Не ушын усылай деген сораў туўады. Әлбетте, буған хәр ким хәр қыйлы жуўап берийи мумкин. Деген менен бизиң ойымызша, Наўайының, Мақтумқулының, Абайдың, Әжинияздың уллылығы хэм шығармаларының сүйкимлилиги биринши гезекте, олардағы қудай берген аса шайыршылығын да болса, екиншиден, олардың шығармаларының халықтың даналығы менен халықтың поэзиясы менен айрықша бир шеберлик пенен байланысында.

Әжинияз шығармалары жеке, тек оған өзине тән стиль менен ҳайран қалдырады. Бирақ, оның шығармаларының кайсы бирине дыққат пенен қарасақта халық поэзиясы оның қаны - жанына билинбеслик дәрежеде араласқанының гүўасы боламыз, хэм Әжинияздың шайырлық усталығына таң қаламыз.

Шайырдың туўған жер, мухаббат, айралық, нәсият қосықларының мазмунына бир нәзер салып қараң, оларды халық қосықларындағы, дәстанларындағы мың сан қатарлар менен салыстырсақ, бунда Әжинияздың өз халқының поэзиясына каншама сүйиспеншилик пенен қарағанының хэм оларды бақалы материал сыпатында шеберлик пенен пайдаланғанына ыразы боласыз. Жоқары билимлилик Әжинияздың дәретиўшилигинде халық поэзиясының дәстүрлерин бийкарламады, ал, оларды усталық пенен пайдаланыў ұазыйпасын қойғанлықтан, ата-бабалардан киятырған халық поэзиясын жетилистириўге, оған мәнисинде жазба, әдебий түр берийге тийкар салды. Сонлықтан китабий, жазба бағдарға бейимлилик Әжинияз поэзиясының айрықша белгилерин курап турады. Әжинияздың жазба, китабий жолы өз дәўириниң шайырлары менен салыстырғанда көпшилик халыққа түсиниклилиги менен айрылып турады. Усы өзгешелиги менен ол Мунис, Агахий шығармалары менен Мақтумқулы, Молланәпес шығармаларының ырғағына жақын келеди.

Әжинияз бириншилерден болып қарақалпақ әдебий тилинде Хожа Ахмед Яссаўийден басланған жазба түркий әдебий тилиниң нормаларын киргизди. Хәкыйқатында да Әжинияз дәўириндеги саўатлы адамлардың барлығы дерлик Орта Азиялық түркий тили деген усы әдебий тилде сөйлейтуғын хэм жазатуғын болған. Бул тил өзиниң сеслик кәсийети бойынша, хәзирги өзбек тилине жақынлаў, ал, пүтини менен - Хожа Ахмед Яссаўий тили десе болар еди. Әжинияздың жазба түринде бизге жетип келген шығармаларында бул кәсийетлер сақланған. Ал, халық аўзынан жазылып алынғанларының көпшилигинде бул жазба тилдиң өзгешеликлери қалмаған. Оның үстине өткен әсирдиң 20 жылларында дүзилген қарақалпақ тилиниң биринши алфавити хэм орфографиясы қарақалпақлардың жазба әдебий тилине емес, ал, толығы менен аўызеки сөйлеў тилиниң нормаларына тийкарланып дүзилген. Бул дәстүр хәзирге шекем дәўам етип келеди. Усының нәтийжесинде XIX әсирдеги қарақалпақ жазба әдебиятының үлгилерин жыйнаўшылар, баспаға таярлаўшылар тәрәпинен көп өзгерислерге ушыраған. Олар «баш» сөзин «бас», «таш» сөзин «тас», «яш» сөзин «жас», «тушти» сөзин «түсти», «йол» сөзин «жол» қысқасы «ш» ны «с» ға, «й» ди «ж» ға тағы басқа толып атырған қарақалпақ жазба әдебий тилиниң нормаларын кәлегенше өзгерте берген.

Бул не десең, олар қарақалпақ сөзи емес, өзбек сөзлери деп түсиндиреди. Бундай жағдай фольклор текстлерин баспаға таярлаўда да көп ушырасты. «Ш», «Й» сеслери жоқарыдағыдай сөзлерде тек өзбеклерде ғана емес, ал, көпшилик түркий халықларда, соның ишинде қарақалпақларда да ислетилетуғынына итибар берилмеди.

Тек ғана Әжинияздың соңғы уақыттағы басып шығарылған кітаптарында бұл мәселеге азырақ кеңірек бөлініп атыр. Бұны айтып атырғанымыздың себебі, тап Х әсирден бастап ХІХ әсирге шекемгі Орта Азиялық жазба түркі тил деген тилге, түрк тилиндеги естеликлерге Орта Азияның басқа да түркі халықтары сыяқлы, қарақалпақтар да тең ортақ.

Әжинияз өз шығармаларында жазба әдеби тилине улыма түркі жазба әдеби тилин қәлиплестирди. Соның менен бирге ол қарақалпақ халық поэзиясы стилинде де көп шығармалар дәретти.

Әжинияз поэзиясына бақлау жүргизгенде оның шығармаларында халықтың көркем ауызеки дәретпелеринин үлгилеринен хәр тәрәплеме шебер пайдаданғанын көриуге болады. Бирақта бир дыққат аударатуғын жери сол, онда биринши гезекте китабий дәстанларға, олардағы образларға тән сүүретлеу қуралларына итибар беріу айрықша сезиледи. Мысалы, шайырдың халыққа кең таралған, хәтте, фольклорлық варианты пайда болған «Бозатау» қосығын алайық, ондағы «пүткил сийнем жанды иште дәрт қалды», «Шадлы қуррам болып ойнадым, күлдим», «Қара көз кыпша бел кыз билен жауан, йузлери кырмызы хуршиди табан», «Журек бағрым ғамның отырады шишти», «Көзини яшартып, бағрыны тилип» қусаған көркем сүүретлеу тиркеслери ауызеки дәстанларда да, әсиресе, «Ғәрип ашық», «Саятхан-Хәмире», «Хурлиха-Хәмире» қусаған китабий дәстанларда да көплеп ушырасады. Әлбетте, бұл сүүретлеулер дәстаннан қалай болса солай алынбастан шайырдың жеке өзине тән стилинде исленип берилген [1,35].

Әжинияз поэзиясында мынадай бир көринислер де бар. Хәтте, халық поэзиясында көп ушырсатуғын афоризмлердин өзи де китабий жазба түрде бериледи. Мысалы, оның «Болмаса» қосығында мынадай қатарларды оқыймыз:

Тахт үстинде турар әдил султанлар,
Бир байша йок сорар ели болмаса,
Юраклари ат башидек батырлар,
Қатынша йок ат йарағы болмаса [1,66].

Мазмуну, көркемлиги, улыма тематикасы бойынша «Бир жанан», «Бир пәрий», «Бери кел», «Дилдарым», «Тушти», «Түсер», «Сәудигим», «Янлыды», «Гөзаллар», «Бийбигул» хәм т.б. қосықларын халықтың лироэпикалық дәстанларынан тәсирленип хәм бұл тәсирлерди өзи жасаған орталыққа байланыстырыу менен дәреткенин көрсетиуге болады. Жоқарыдағы аты аталған қосықлардың хәр бир куплетинде Әжинияздың усталық пенен лироэпикалық халық дәстанларындағы сүүретлеу усылының руұхын өзінше жүдә орынлы бере алғанын байқайсаң. Шайырдың халық поэзиясына қатнасын өз сөзи менен де көрсетиуге болады. Ол «Бийбигул» қосығында Бийбигулдин сулыұлығын эпикалық дәрежеге көтерип, «мажнун етип ақлым алдың Бийбигул» - деп жазады [1,153].

Әжинияздың көпшилик қосықларында көркем ауызеки халық дәретпелеринин мотивлерин, усылын, жолын пайдаланыу, оның сүүретлеу қуралларын көп ислетиудин өзи шайырдың қарақалпақ фольклорының үлгилерине үлкен итибар берип қарайтуғынлығын дәлиллейди. Ол өзинин «Керек», «Байға қулық», «Қәткудаға пул», «Ханға урыс», «Пуқараға жайнап жаснар заман керек», - деп халықтың дүньяға көзқарасын ортаға таслайды. Соның менен бирге, усы қосықтың гейпара қатарлары қахарманлық эпостың баянында қурылған:

Жигит шықса узак жолға,
Жау жарағын алып колға,
Сермеп кылыш оңлы, солға,
Жол баслар сардары керек.

Әжиниязға идеал болған қахарманлар хаққында сөз еткенде оның шығармаларынан бекем орын алған хәм пүткил дүньяға белгилі болған фольклорлық образлар Юсуф пенен Зулейханың, Лайли менен Мажнунның, Рустемнің, Ғоруғлының, Хәмиренің, Зухра менен Сәнемнің атларының шайыр тәрәпинен мақтаныш пенен айтылыуының өзи оның халық дәретпелери хаққында күтә жоқары пикирде екенін көрсетип турады, хақыйқатында усының өзинен ақ оның фольклорға қатнасының қандай екенін билиуге болады.

Шайырдың хәр бир қосығында халық афоризмлеринин сүүретлеу қуралларының орынлы ислетилип, шайырдың өз дәретпеси сыпатында берилетуғынлығын сезесең. Тек бир «Еллерим барды» қосығының өзінде «қалпағы қазандай», «жауырына қақпактай», «бирликли Қоңыраттай», «Лайли Зулайхадай», «Кашлары кәлемдей», «Ақ теректей», «Дәрьядай», «Сүтилмектей», «Қауындай», «Алтындай жүзик», «Беллери жиңишке бир қысым нәзик», «Жылға таслап хәрне барын сөз еткен», «Жигитлердин кеулин бәхар жаз еткен», «қасын қағып жылға менен наз еткен» қусаған халық поэзиясы менен жан тәни байланысып кеткен сүүретлеу қуралларын атауға болады [1,32]. Бундай мысалларды Әжинияздың хәр қандай шығармасынан да табыуға

болады. Әжинияздың көркем сөзге усталығында сондай бір қубылыс бар, ол шығармаларында халық афоризмдерін қаншама дәрежеде көп пайдаланса, халыққа оннан да көбірек өз сөзі етип хайран қаларлық афоризмдер дөретіп берген.

Тентекке- жудырық, мажгунге- урыш,
Жиллиге- төбеләш, палұанға- тутыш,
Бедәўге- йуўырыш, буўданға- йуриш,
Ябыға хәм куйрық билән ял керак.
Дийханға жер керак, тухымуў хәккиз,
Булбилә гул керак, назбайыў — эфруз.

Әжинияз халық аўзында кең таралған айтыс жанрының XIX әсирдеги классикалық үлгисін берди. Оның халық арасында кеңнен мәлим болған Қыз Меңеш пенен айтысы буның айқын мысалы болады. Бул айтыстан Әжинияздың фольклорға қумарын, оның фольклорлық дөретпеге көбірек тән болған бір ўақытта, бір жерде қарсыласына қарап, бетпе-бет, көзбе-көз турып суўырып салып, ядтан шығарып қосық айтыўға уқыбын, бул жанрда жеке шайырлық шеберлигин қарақалпақ жазба әдебиятының ири ўәкиллериниң фольклорлық үлгилерди де дөретийге қатнағанын хәм оларды атқарыўға да хызмет көрсеткенин толық байқаўға болады.

Солай етип? Әжинияздың халық поэзиясына, улыўма фольклорға қатнасы мәселеси оның әдебий дөретийшилигинде үлкен орын тутады. Бул мәселени терең хәм хәр тәрәплеме изертлеўди қолға алыўымыз керек.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Әжинияз. Шығармалары, Нөкис, 1974.
2. Муртазаев А. Шайырдың муҳаббаты. Нөкис, 1988.
3. Калимбетов Б. Әжинияздың лирикасы. Нөкис, 1981.